

Forces d'unió i separació en l'espai de la llengua portuguesa

IVO CASTRO
Universitat de Lisboa

Conferència llegida davant la Secció Filològica de l'IEC el 16 de març de 2007

1. El gran tema d'estudi de Luís Filipe Lindley Cintra, com a professor i com a científic, va ser la *llengua portuguesa*. Els seus descobriments i les seves síntesis marcaran diverses generacions i es convertiran, també, en algunes formulacions, en autèntics llocs comuns, veritats que tothom creu i de les quals molts imaginem haver estat els autors. Com a alumne seu, col·laborador durant molts anys i successor en les funcions acadèmiques, en tot moment em veig davant de la dificultat de separar el que sé, perquè m'ho va ensenyar Cintra, i el que crec que sé, perquè ho vaig adquirir com a treball propi. Quan posseïm noves dades, noves maneres d'interpretar-les, que Cintra no coneixia, aquesta dificultat es resol sola; però en la major part de situacions, les propostes de Cintra, fins i tot les seves intuïcions, s'han mostrar com a particularment resistents al pas del temps. Així, en els àmbits que ell va estudiar amb més insistència, als lingüistes i filòlegs d'avui dia moltes vegades gairebé no ens queda res més que el paper de transmissors i de glossadors de la seva ciència.

La recerca de Cintra es va concentrar entorn de dues àrees principals:¹

a) *Els orígens de la llengua*: treballs sobre la Reconquesta i el repoblament del territori peninsular, la història dels dialectes gallecs i portuguesos, la producció documental llatina i portuguesa dels primers segles nacionals, l'aparició de la literatura escrita en portuguès i la literatura oral, manifestada més tard en el romancer.

b) *L'espai de la llengua*, que definia històricament com a espai constituït per tota la franja occidental de la península Ibèrica (inclòs, per tant, el gallec, els dialectes del qual no dubtava a considerar com a pertanyents al mateix sistema del portuguès, tot i reconèixer en el present l'autonomia de la norma lingüística ga-

1. Una bona selecció d'articles seus, publicats entre 1948 i 1983, va ser reunida per Hub Faria (1999).

llega), constituït també per les illes atlàntiques (Madeira i Açores), pel Brasil i pels països africans i asiàtics de parla portuguès, i també pels criolls de base portuguesa. És a dir, un espai geogràfic definit com a producte de l'expansió europea i extraeuropea de la llengua que va néixer del llatí vulgar del nord-est peninsular. Aquesta definició duia, naturalment, a valorar els aspectes unitaris: per damunt de la varietat que és inevitable en una llengua transcontinental, Cintra situava una unitat fonamental que no exclouïa ni el galleg ni els criolls. I, ni de bon tros, el portuguès del Brasil, com va demostrar, en la fase final de la vida, la seva defensa d'una ortografia única del portuguès i la col·laboració amb Celso Cunha per a escriure la *Nova gramática do português contemporâneo* (1984), una gramàtica escrita per a servir de normativa, simultàniament, a la llengua usada per portuguesos, per brasilers i per africans, fonamentada en la llengua literària d'escriptors de totes aquestes nacionalitats.

No és difícil reconèixer, en aquesta brevíssima síntesi dels interessos de Cintra, alguns aspectes que, posteriorment, han estat discutits i fins i tot renovats (la resistència a reconèixer al galleg els requisits d'una llengua romànica autònoma;² la reducció dels criolls a la condició de varietats de la llengua portuguesa; la definició de la normativa feta sobre la base exclusiva del testimoni, no sempre d'acord entre si, d'escriptors). Però igualment es reconeixen, i amb especial relleu, els problemes que continuen preocupant qualsevol lingüista interessat en la història de la llengua portuguesa, en la seva expansió intercontinental i en el seu estatut modern de llengua multinacional. Problemes que examinaré tot seguit.

2. Tanmateix, hem d'inserir en aquest punt una observació tangencial: a pesar de la importància i de la vitalitat que la lingüística romànica conserva a Portugal, igualment s'hi practiquen altres disciplines, amb resultats de gran qualitat, en les universitats i centres de recerca portuguesos, començant per la lingüística teòrica que segueix el model generativista, la lingüística de *corpus*, la computacional, la cognitiva i la lingüística aplicada a l'adquisició i l'aprenentatge, tant de la primera llengua com de la segona. Aquestes i altres disciplines són practicades amb gran èxit al Brasil, país en què s'adrecen a una realitat lingüística i social força diferenciada de la portuguesa; potser per això els estudis de sociolingüística d'inspiració laboviana són al Brasil molt més extensos i diversificats que a Portugal. Dels països africans de llengua portuguesa, destaca, per ara, una escola lingüística emergent a Moçambic, preocupada tant per la teoria com per les necessitats locals, entre les quals hi ha l'alfabetització i l'adquisició. Aquests enfocaments nacionals diversos, evidentment, influencien la manera com es percep i es descriu la realitat lingüística del portuguès en les diverses zones del món.

2. Castro (2002) i Azevedo Maia (2002).

3. Tornant ara al cas de Portugal, immediatament es verifica que en un país amb les característiques d'aquest els problemes causats per la diversitat lingüística no es presenten de manera aguda, com s'esdevé, per exemple, en les nacionalitats històriques d'Espanya. La diversitat dialectal és tan lleu que l'escola de Coimbra dubta de classificar-la en *dialectes* i prefereix l'eufemisme de *falares* (parlars);³ el canvi històric no va provocar, entre la llengua medieval i la moderna, ruptures tan profundes com les que van afectar l'anglès o el francès, per la qual cosa els alumnes de secundària estudien i aprecien cantigues trobadoresques; fins fa poc, eren molt poques les comunitats immigrants que, al territori portuguès, utilitzaven altres llengües, encara que el nombre d'aquestes augmenta de pressa, cosa que és un fenomen que caldrà seguir; la separació estructural entre la llengua de Portugal, la del Brasil i la dels països africans és un fenomen lent i d'aigües profundes, que molts prefereixen no observar.

El fet que el centre-sud de Portugal s'hagi repoblat a partir del nord, però més per portuguesos que no pas per colons estrangers, és responsable en gran mesura de la cohesió interna de la nació. Però també és l'origen del conflicte cultural que tradicionalment oposa la part fundadora de Portugal (les províncies del nord i de la conca del riu Duero, modernament a la ciutat de Porto) a la part que es va fer portuguesa com a conseqüència de la Reconquesta cristiana (les Beiras, que tenen moltes característiques de zona de transició, la conca del Tajo i les zones del sud de l'Alentejo i l'Algarve). Va ser aquí, a l'eix de les ciutats format per Coimbra, Lisboa i Évora, on, ja a l'edat mitjana, es va instal·lar el centre de poder, amb totes les seves manifestacions i conseqüències: residència de la cort, centre polític, econòmic i cultural, porta oberta a l'expansió a ultramar, font difusora d'innovacions. Aquest darrer aspecte és especialment important, perquè, a partir del segle xv, hom assisteix a una mena de tornada d'influències, de manera que el nord passa de fundador a regió perifèrica i el sud, acabat de poblar, assumeix el paper de distribuïdor del joc. La rivalitat entre nord i sud, que continua formant part de la quotidianitat nacional, tant en la política, com en l'activitat econòmica i fins i tot esportiva, no és, doncs, una creació recent, sinó un tret estructural que, al llarg del temps, s'ha manifestat amb moltes formes i símbols, de vegades pintorescs: els antropòlegs, per exemple, discuteixen a quina latitud el menjar deixa de condimentar-se amb julivert i passa a condimentar-se amb coriandre.⁴ Un home del sud associa amb els gallecs l'home del nord, el qual, al seu torn, diu «moro» al del sud.

3. Boléo i Santos Silva (1962).

4. El coriandre és desconegut, o d'importació recent i restringida, a tot el nord i el centre de Portugal, i predomina al sud d'una línia que passa per Leiria i per Castelo Branco (dades de l'*Atlas lingüístico-etnográfico de Portugal e da Galiza*, del Centre de Lingüística de la Universitat de Lisboa).

Això vol dir que, en el petit rectangle portuguès, viu una societat que fàcilment es distingeix dins del mosaic ibèric, però que, a l'interior, no és absolutament homogènia, sinó que aconsegueix la cohesió i la personalitat d'energies desenvolupades per les tensions tectòniques que desprèn la confrontació nord-sud. A la segona meitat del segle xx, el geògraf Orlando Ribeiro va desenvolupar la teoria dels *dos Portugals* —un Portugal dominat per la Mediterrània i, al nord, un altre Portugal subdividit entre la influència de l'Atlàntic i la influència de la Meseta ibèrica.⁵ En un país que va despertar tard a la modernitat, no sorprèn que aquesta repartició sigui igualment vàlida per als temps de la fundació de la nació i de l'Estat i per al segle xx. Però no dóna compte del moviment migratori d'abandonament del camp, que es va generalitzar al nord: les poblacions rurals fugen de les aldees cap a les ciutats interiors o, més aviat, es desplacen a les grans ciutats del litoral. Així, avui s'afirma un nou tipus de contrast entre les terres de l'interior i les costaneres, un front costaner ample que recorre amb intermitències des del Minho fins a l'Algarve, fortament urbanitzat, on es concentren dos terços de la població i on la influència del sud domina sobre el tradicional contrast nord-sud.

En aquest espai s'agita una llengua nascuda al nord, que avança cap al sud a mesura que creix el territori i es traslladen els pobles; que s'adapta als nous territoris i s'hi transforma; que retorna cap a les terres d'origen i les modernitza. Aquesta adequació entre llengua, societat i territori va produir, com a resultats lingüístics més destacats, el monolingüisme i el dialectalisme feble.

4. De fet, Portugal és un país quasi monolingüe: a banda del portuguès, gairebé no existeix al seu territori cap més llengua tret d'una, el mirandès, que té estatut oficial de llengua minoritària i sobreviu en una estreta regió de la frontera nord-est, amb uns pocs milers de parlants, cap dels quals no ho fa de manera exclusiva. El fenomen molt recent d'acollida d'immigrants estrangers no ha alterat del tot aquesta situació de monolingüisme, atès que la major part dels nousvinguts (brasilers i africans) ja tenen el portuguès com a llengua materna, i els oriünds de l'Europa de l'Est no mostren dificultats d'aculturació lingüística. Tot i així, sembla que s'estan formant bosses de predomini de llengües estrangeres, sobretot criolls, i queda per saber com evolucionaran. El sistema oficial d'ensenyament s'ha orientat, fins i tot a les escoles de forta població criolla, a una formació en portuguès; igualment, ha sotmès els alumnes d'origen brasiler i africà a la norma lingüística portuguesa, per a la qual cosa té l'ajut del contacte situacional al qual estan exposats diàriament. Si aquesta orientació, que està políticament condicionada, es manté, és probable que es generalitzi la integració lingüística dels descendents d'immigrants i que no es desenvolupi a Portugal una situació de multilingüisme.

5. Ribeiro (1945).

5. D'altra banda, la diferenciació dialectal portuguesa és bastant feble: el manteniment al nord de certs trets antics, com l'africada palatal sorda, la distinció entre sibilants apicoalveolars i predorsodentals, i la conservació dels diftongs *ou* i *ei*, en contrast amb l'absència d'aquests en els dialectes del sud i també als arxipèlags de les Açores i de Madeira, no és suficient per a crear barreres de comprensió interdialectal. Les marques dialectals no dificulten la comunicació i gairebé només serveixen per a identificar la procedència regional de cada parlant. Però la concentració de la població en ciutats del front costaner, la submissió de tota la població nacional a un sistema bastant unificat de comunicació audiovisual (amb només quatre canals generalistes de televisió) que difon una mateixa varietat sociolectal que serveix de norma-model, i, a més, el sistema d'ensenyament, que no propicia que els professors tinguin feina a la seva regió d'origen, actuen conjuntament com a poderosos elements unificadors d'un panorama lingüístic que no es mostra predisposat a la diferència. Aquest panorama lingüístic seria encara menys variat, i fins i tot una mica monòton, si la relació entre llengua, territori i societat s'hagués restringit als límits europeus que fins ara hem considerat.

6. Passaré ara, breument i sense aturar-me en processos de canvi que ja són ben coneguts en l'àmbit de la sociolingüística i de la dialectologia, al de la història de la llengua, en el qual proposo de reconèixer dos grans cicles, en comptes d'una periodització més detallada:

— El cicle de l'*elaboració de la llengua*, que s'esdevé entre els segles ix i xv, és a dir, entre la Reconquesta i l'inici dels Descobriments. És durant aquest llarg període que el romanç es forma en una àrea inicial que inclou Galícia i el nord de Portugal, i després va ser dut per la Reconquesta als territoris del sud i de l'est, on va establir les fronteres respecte del lleonès i del castellà; la defensa d'aquestes fronteres constitueix una de les forces més constants de l'afirmació i la cohesió nacionals. Les primeres manifestacions de l'escriptura en portuguès daten de mitjan segle xii:⁶ una breu *Notícia de Fiadores*, de 1175, és el document més antic conegut avui, però és a partir de 1255 quan comença la producció regular de documents escrits en portuguès, en la cancelleria d'Alfons III. A la fi d'aquest període, al segle xv, és quan el centre de gravetat de la nació es trasllada a Lisboa i es consuma l'allunyament respecte al gallec.

— El segon gran cicle de la història del portuguès se centra en l'*expansió de la llengua*, però cal esmentar altres processos: el segle xv és el segle en què la llengua es modifica de manera més radical.⁷ De portes endins, la llengua es reestructura i

6. Martins (2001) i Castro (2004).

7. Cardeira (2005).

es prepara per a la normalització pròpia d'una llengua clàssica i influenciada pels clàssics. Alhora, s'inicia un cas paradoxal d'amor amb el castellà, que durant gairebé tres segles és la segona llengua literària dels escriptors portuguesos. Mentrestant, la llengua comença a expandir-se cap a fora d'Europa, amb dues menes específiques d'actuació: *a)* trasplanta els dialectes de Portugal a territoris com el Brasil, l'Àfrica i l'Àsia, amb desenvolupaments propis que arriben als nostres dies amb plena vitalitat als dos primers espais (el Brasil i l'Àfrica) i en estat de relíquia a l'Àsia; *b)* al llarg del litoral africà i asiàtic, el portuguès s'associa amb llengües locals per produir pídgins i criolls, possiblement segons una matriu única, la qual cosa és usada per alguns criollistes per a explicar semblances entre llengües que no van estar mai en contacte.⁸ Aquest procés va donar, com a resultats moderns, la situació lingüística de Cap Verd, Guinea Bissau, São Tomé i de certes àrees de l'Índic i Oceania. El mateix procés es va produir al Brasil, però una gran immigració europea, especialment a partir del segle XVIII, va provocar la descriollització i la generalització del portuguès. Una cosa semblant s'esdevindria després a Angola i a Moçambic, amb la immigració portuguesa dels segles XIX i XX.

7. En el canvi del segle XVII al XVIII, va començar a fer-se evident que l'evolució de la llengua a Portugal i a la colònia brasilera ja no seguia camins paral·lels. No es transmetien a la colònia algunes innovacions que es produïen a Europa i viceversa. Un exemple paradigmàtic, el proporciona la posició dels clítics:⁹ fins al segle XVI, la posició més freqüent del pronom personal àton en portuguès era la proclisi, davant del verb (*lhe disse*), posició que després va esdevenir posposada, en enclisi (*disse-lhe*). Aquest canvi només va afectar el portuguès europeu, mentre que el portuguès brasiler conservava la proclisi tradicional. Així va sorgir un dels grans trets distintius entre les dues variants de la llengua.

Com aquest, altres trets de naturalesa gairebé sempre sintàctica, a més, òbviament, dels lèxics, són avui determinants per a distingir les variants europea i brasilera.¹⁰ Aquests trets alimenten una discussió de caire tipològic que s'estén molt en els estudis actuals del portuguès: les diferents solucions observades a Portugal i al Brasil s'insereixen en una situació normal de la variació sistemàtica, per la qual cosa: podem considerar, dins del paradigma de Coseriu, que els dos països tenen normes diferenciades dins d'un mateix sistema (com Cintra i Celso Cunha defensen en parlar de «variants nacionals»)¹¹ o, al contrari, hem de començar a pensar en termes de «dues gramàtiques», eufemisme tècnic que amaga la radicalitat de «dues llengües»?

8. Thompson (1961) i Granda (1978).

9. Martins (2002), especialment, p. 262-271.

10. Teyssier (1989) i Mateus *et al.* (2003).

11. Cunha (1981).

En aquest marc de discussió, esdevé interessant observar el comportament de les vocals àtones, que en el portuguès europeu són cada vegada menys audibles. La variant brasilera es caracteritza per la conservació del sistema del portuguès clàssic (*nê-cê-ssá-ri-ô, có-mô-dô*), mentre que a Portugal les vocals àtones van experimentar tancament ($\hat{a} > \hat{a}$), elevació cap a *e* neutra ($\hat{e} > \text{ə}, \hat{o} > u\text{ə} > \text{ə}$) o fins i tot van desaparèixer (*nə-(cə)ssá-riu > nsá-riu, có-mu-du > có-mə-du > cóm-du*). En aquest comportament vocàlic, es distingeixen dues utilitats generals: d'una banda, es constata que el portuguès de Portugal és més innovador que el del Brasil, contràriament a una idea molt comuna, segons la qual la variant europea posseeix una estabilitat superior; d'altra banda, s'endevina que l'evolució del portuguès a l'Àfrica potser no segueix el model brasiler, com defensa una altra idea comuna, segons la qual les antigues colònies portugueses es comporten lingüísticament de manera paral·lela i, doncs, tenen més afinitats entre si que amb l'antiga metròpoli. Com a efecte, quan la vocal àtona és seguida de *l*, el portuguès europeu, excepcionalment, no n'efectua l'elevació i conserva la vocal, igual que el brasiler (*álmeidâ* i no *álmeidâ*; *vóltár* i no *vultár*). En canvi, el portuguès africà es distingeix de tots dos pel fet que duu encara més enllà la regla de l'elevació (*álmeidâ, vultár*) i és, en aquest aspecte, més innovador que les altres dues variants. Amb perspectiva, per tant, és possible admetre que es desenvolupen noves gramàtiques a l'Àfrica, distintes de la portuguesa i de la brasilera, i, potser, distintes entre Angola i Moçambic.

8. No he esmentat abans un fet que és evident: amb perspectiva històrica, el cicle de l'expansió està conclòs, almenys en els termes en què es va desenvolupar des del segle xv fins a la segona meitat del xx. Portugal i el Brasil segueixen les seves respectives històries lingüístiques, que s'orienten, segons es pot observar, cap a destinacions diferents. A més d'això, la descolonització de 1974 va permetre la creació de nous estats en què la llengua portuguesa és usada de manera distinta: a Cap Verd, a Guinea Bissau, a São Tomé i Príncipe i, més recentment, al Timor Oriental predominen els criolls i es deixa al portuguès les funcions de llengua oficial, de l'Administració i de l'ensenyament, així com de llengua de comunicació internacional en el marc lusòfon. A Moçambic i a Angola, està pràcticament al començament la descripció de la situació, la qual cosa recomana una gran prudència en les observacions i, especialment, en les prediccions. Podia esperar-se que la descolonització hagués portat una pèrdua d'influència del portuguès, però això no es va produir, com no es va produir en moltes altres situacions postcoloniales. Recentment, s'ha manifestat un factor de caire demogràfic: tant a Angola com a Moçambic, una part considerable de la població està concentrada entorn de les capitals; per això, conviuen i formen famílies persones que, per ser d'ètnies i de llengües nacionals diferents, gairebé no aconseguen comunicar-se entre si en portuguès. Per a aquestes persones, el portuguès és una llengua segona, dominada amb

més o menys dificultat; per a la generació dels fills, el portuguès és la llengua materna. I les generacions següents seguiran, probablement, el mateix camí.

9. La condició multinacional del portuguès, associada amb la dispersió geogràfica, es reflecteix en la unitat de la llengua. És certament prematur afirmar que el portuguès constitueix una «família de llengües», com es defensa per a l'anglès, cosa que va esdevenir fa un mil·lenni i mig amb el llatí, però les condicions de geografia, societat i comunicació permeten admetre la fragmentació futura del sistema lingüístic del portuguès.

Robert Burchfield va dir que, d'aquí a un segle, les llengües d'Anglaterra i dels Estats Units seran tan diferents entre si com ho són avui l'italià i el francès.¹² Potser és exagerat, especialment venint de l'autor del suplement (1972-1987) de l'*Oxford English Dictionary*, que serveix de columna vertebral de la llengua anglesa. Però aquest mateix diccionari ja té versions especials per a l'anglès canadenc i per a l'anglès australià. Tom McArthur va escriure fa anys un llibre titulat *The English languages*, en què admet que l'anglès sigui considerat com una família de llengües, a imatge de les llengües romàniques.¹³

És amb l'anglès, crec, que val la pena comparar la situació del portuguès. En els dos casos, l'antiga metròpoli europea té un pes mundial molt inferior que l'antiga colònia americana i no és respectada per aquesta com a model; a més, l'estàndard lingüístic europeu de totes dues llengües està singularment desproveït de mecanismes que n'assegurin l'acceptació de l'altre costat de l'Atlàntic. L'anglès britànic confia al diccionari d'Oxford la funció normativa en matèria lèxica i ortografia, a la BBC la pronúncia i a les escoles públiques, transmissores de la tradició gramatical setcentista, tota la resta.¹⁴ El portuguès europeu té una ortografia oficial, que des de 1911 intenta compartir sense èxit amb el Brasil, però no té diccionari normatiu¹⁵ ni pronúncia «acceptada». Anglaterra no té acadèmia, i Portugal sí, però no és una acadèmia de la llengua.¹⁶

12. Citat per Quirk *et al.* (1985).

13. «[...] the complex called *English* is immensely diverse — probably more diverse than any single language has ever been — and is likely to become even more so in the next century. This book [...] addresses the question of whether or not English can be considered a family of languages in its own right, like the Romance languages», Tom McArthur (1998).

14. Hock i Joseph (1996).

15. El *Dicionário da língua portuguesa contemporânea* (2001) va ser publicat per l'Acadèmia de les Ciències de Lisboa, però registra només el lèxic dels segles XIX i XX, i es presenta com una «obra de naturalesa essencialment descriptiva», tot i que «amb una preocupació normalitzadora». És un diccionari d'autor, João Malaca Casteleiro, i el contingut no procedeix de deliberacions del col·lectiu acadèmic.

16. En paraules de José V. de Pina Martins, el president més influent de l'Acadèmia de les darreres dècades, «els crítics de l'Acadèmia, en argumentar sobre la seva incapacitat de dur a bon terme la tasca important d'elaboració d'un diccionari complet de la llengua, posant com a exemple l'Acadèmia francesa i l'Acadèmia espanyola, cometien l'error d'assimilar l'Acadèmia das Ciències de Lisboa —una

Així les coses, no sorprèn la conclusió a què arriba Nicholas Ostler, en un llibre recent:¹⁷ la importància actual de la llengua portuguesa, en l'àmbit mundial, deu més al desenvolupament econòmic i poblacional del Brasil que a l'expansió portuguesa. Això planteja un dilema interessant a Portugal: apostar per la unitat d'una llengua impulsada a partir del Brasil o preservar l'autonomia i l'especificitat en una situació de desintegració del sistema lingüístic?

Fa força temps que s'estan movent les forces que intenten, de manera més o menys conscient, promoure una de les sortides que planteja aquest dilema o una altra. A partir de manifestacions de naturalesa diversa, es poden identificar dues maneres típiques i clarament diferenciades de reacció: una *tendència unificadora* i una *tendència separatista*, que lluiten en l'espai de la llengua portuguesa.

10. L'ortografia ha estat l'instrument preferit en el combat entre aquestes tendències antagòniques. És comprensible: les convencions ortogràfiques són més obedients al legislador i al normalitzador que els fets durs d'una llengua que es difon. En les societats preocupades per l'alfabetització de les masses, l'ortografia és un requisit indispensable de l'escolarització. En una cultura en què la llengua escrita predomina respecte de la llengua parlada, l'ortografia és un element d'autoritat.

Així, s'esdevé que la tendència unificadora del portuguès va arribar al zenit amb la signatura de l'Acord ortogràfic lusobrasiler de 1945, que aspirava a reunificar a través d'una ortografia comuna les variants nacionals en totes les manifestacions, incloses les lèxiques, les sintàctiques i les fonològiques. Si recordem que tant el Brasil com Portugal vivien sota dictadures, tindrem menys dificultats per entendre el voluntarisme d'un projecte tan irrealitzable. Igualment, el zenit de la tendència separatista es va situar en el rebuig brasiler a sumar-se a aquest Acord de 1945, després d'un debat intern de gran vivacitat, com sempre s'esdevé en el terreny ortogràfic. Així, el Brasil va mantenir la seva ortografia pròpia, fixada el 1943, mentre que Portugal i les colònies, avui estats independents, adoptaven la nova ortografia. Aquesta divisió de l'espai de la llengua portuguesa entre dos codis ortogràfics es manté en vigor fins a avui, però està lluny de ser una novetat creada el 1945. En realitat, els desacords entre Portugal i el Brasil a causa de l'ortografia llavors tenien ja una història bastant llarga i que només val la pena explicar telegràficament.¹⁸

11. A la segona meitat del XIX, van sorgir a Portugal les primeres propostes de reforma ortogràfica, destinades a substituir diverses solucions de caire etimològic per una escriptura simplificada i de representació fònica. El pioner va ser José

---

institució interdisciplinària— a les dues acadèmies que van néixer només per a l'estudi de les llengües francesa i castellana», prefaci al *Dicionário da língua portuguesa contemporânea*, p. ix.

17. Ostler (2005).

18. Castro *et al.* (1987).

Barboza Leão, però els principals adeptes de l'ortografia fònica van ser Carolina Michaëlis de Vasconcelos, que la va usar en l'edició del *Cancioneiro da ajuda* (Halle, 1904), i Aniceto dos Reis Gonçalves Viana, que el mateix any publica *Ortografia nacional. Simplificação e unificação sistemática das ortografias portuguesas*. L'Academia das Ciências de Lisboa no va donar suport a aquestes iniciatives privades. Per la seva banda, l'Academia Brasileira de Letras aprovà el 1907 una ortografia que divergeix en alguns punts de la de Gonçalves Viana. Instaurada la república a Portugal el 1910, el Govern va encarregar a una comissió de filòlegs (no a l'Acadèmia) que definís una ortografia, que va donar com a resultat una versió atenuada de les propostes de Gonçalves Viana, relator de la comissió, i que conserva grafies justificades per l'etimologia i per l'ús, juntament amb altres de motivades fònicament. Aprovada com a ortografia oficial el 1911, va causar disgust al Brasil pel fet de ser una iniciativa unilateral. Llavors s'inicia una llarga sèrie de trobades i topades de les dues acadèmies, que el 1931 arriben a un acord que admet la possibilitat, en alguns casos, de reforçar grafies diferents als dos països, però aquest acord no és aplicat durant molt de temps per cap de les dues parts. El 1943, els dos governs signen una Convenció ortogràfica, que confirma l'acord de 1931. El 1945, es fa una Conferència Interacadèmica, que aprova un acord nou i diferent. Aquest és el que es va adoptar a Portugal fins a avui dia, mentre que el Brasil el rebutja perquè el considera massa lusitanitzant, i es manté fidel al de 1943. A continuació hi ha un llarg interval, només interromput el 1971 per un acord mínim sobre accentuació, que Portugal va complir i el Brasil no. L'entrada en escena el 1975 dels nous països de llengua oficial portuguesa, després de la descolonització, no va alterar aquest estat de coses, per tal com en tots es va mantenir l'ús de l'ortografia de 1945, comuna a Portugal. El 1985, es van reunir de nou les dues acadèmies, ara amb representants dels altres països, i van aprovar una ortografia fortament unificadora, molt innovadora i amb algunes deficiències tècniques, que l'opinió pública va rebutjar clamorosament a Portugal per «abrasilerada». A continuació, hi ha dues noves versions, la darrera de les quals és aprovada el 1990 per les acadèmies i pels governs. Corregides les imperfeccions i abandonades les pretensions unificadores, es basa en un principi de flexibilitat que defineix grafies dobles per als casos de divergència morfofonològica irreversible. Aquest principi, plantejat en un futur poblat per tres o quatre variants nacionals, no podrà deixar d'admetre una multiplicitat de grafies, fins i tot regionals, i fa preguntar-se quin paper tindrà el prefix *orto-* en les grafies autoritzades d'aquesta manera.

12. Les principals innovacions de l'acord de 1990 es divideixen en quatre àrees:

a) *Consonants mudes*. Es conserven quan són pronunciades en tot l'espai geogràfic de la llengua portuguesa: *ficção, pacto, adepto, núpcias*; se suprimeixen quan no són pronunciades en cap de les normes cultes: *ação, afetivo, direção, ado-*

ção, ótimo; tenen grafia doble en els casos de pronúncia doble: *facto, recepção* a Portugal contra *fato, recepção* al Brasil.

b) *Accentuació gràfica*. Tenen grafia doble les vocals seguides de *m* i de *n*, en les esdrúixoles i les planes: *cómodo, efémero, fenómeno, gênio, ténis* a Portugal, contra *cômodo, efêmero, fenômeno, gênio, tênis* al Brasil, o bé com a vocals finals en les agudes: *bebé, cocó* a Portugal, contra *bebê, cocô* al Brasil.

c) *Ús del guionet*. Entre prefix acabat amb vocal i paraula començada per *r* o *s*, el guionet és substituït per la duplicació de la consonant: *contrarregra, infrassom*, i deixa d'usar-se en la flexió de *há de, hão de*.

d) *Alfabet*, que passa a incorporar tres noves lletres: *k, w, y*.

Aquesta ortografia de 1990, a pesar de ser aprovada per tots els països, no va ser aplicada per cap. Fa molt poc, el Brasil va manifestar el desig de ressuscitar-la, amb el suport de Cap Verd. Es va abandonar la condició prèvia, i absolutament lògica, que l'entrada en vigor d'una ortografia que es pretén que sigui «única» havia de ser aprovada per la unanimitat dels països de llengua portuguesa; ara, n'hi ha prou amb la signatura de tres països. En aquest moment (2007), el Govern portuguès es prepara per a convertir-se en el tercer país signatari. Tanmateix, conscient que el resultat no seria la implantació d'una ortografia única per al portuguès, i sí el manteniment de dues (el Brasil, Portugal i Cap Verd, d'una banda, i la resta de països, d'una altra), es preveu una moratòria de deu anys abans de l'entrada en vigor definitiva de la nova ortografia. Moltes coses poden canviar en aquest temps; entre aquestes, els governs actuals.

13. Com es pot veure, aquesta història està lluny d'arribar a una conclusió. Però, si volguéssim extreure una conclusió de tot això, seria la següent: no es veu que l'ortografia, unificada o no, pot contribuir decisivament al manteniment de les tendències unificadores en l'espai del portuguès. Sense aquesta, aquestes tendències existeixen i se serveixen d'altres vehicles, que impliquen la llengua instrumentalment, però no s'hi centren: canals de televisió portuguesa dirigits especialment a públics africans i emigrants; moviments de migració regular que van del Brasil a Portugal, de l'Àfrica a Portugal i, més recentment, del Brasil a l'Àfrica; el gust per l'esport, i especialment el futbol, que és un fortíssim motor d'emocions col·lectives. Aquests àmbits de comunicació han resultat molt més eficaços que els organismes governamentals, com ara la Comunitat dels Països de Llengua Portuguesa o l'Institut Internacional de la Llengua Portuguesa, creats ja fa bastants anys sense resultats aparents.

D'altra banda, és palès que, en el present, els vincles forts es donen entre els africans i Portugal. Resta saber durant quant de temps continuarà essent així, abans que les tendències separatistes comencin a reclamar els seus drets.

BIBLIOGRAFIA

- ACADEMIA DAS CIÊNCIAS. *Dicionário da língua portuguesa contemporânea* (2001). Lisboa: Verbo.
- AZEVEDO MAIA, Clarinda de (2002). *O galego visto pelos filólogos e linguistas portugueses*. Lisboa: Colibri.
- BOLÉO, Manuel de Paiva; SANTOS SILVA, M. Helena (1962). «Mapa dos dialectos e falares de Portugal continental». A: *Actas do IX Congresso Internacional de Linguística Românica*. Vol. III. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos, p. 85-112.
- CARDEIRA, Esperança (2005). *Entre o português antigo e o português clássico: A elaboração da língua portuguesa no início do séc. xv*. Lisboa: Imprensa Nacional - Casa da Moeda.
- CASTRO, IVO [et al.] (1987). *A demanda da ortografia portuguesa*. Lisboa: Joao Sá da Cosata.
- CASTRO, IVO (2002). *Galegos e mouros*. Lisboa: Colibri, p. 27-30.
- (2004). «A primitiva produção escrita em português». A: *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León: Siglos IX-XII*. Vol. II. Lleó: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, p. 69-97.
- CUNHA, Celso (1981). «Política e cultura do idioma». A: *Língua, nação e alienação*. Rio de Janeiro: Nova Fronteira, p. 11-36.
- GRANDA, Germán de (1978). *Estudios lingüísticos hispánicos, afrohispanicos y criollos*. Madrid: Gredos.
- HOCK, Hans Henrich; JOSEPH, Brian D. (1996). *Language history, language change and language relationship*. Berlin: Mouton de Gruyter, p. 197-202.
- HUB FARIA, Isabel (1999). *Lindley Cintra: Homenagem ao homem, ao mestre e ao cidadão*. Lisboa: Cosmos.
- MARTINS, Ana Maria (2001). «Emergência e generalização do português escrito. De D. Afonso Henriques a D. Dinis». A: *Caminhos do português*. Lisboa: Biblioteca Nacional, p. 23-61.
- (2002). «Mudança sintáctica e história da língua portuguesa». A: HEAD, Brian F. [et al.] (ed.). *História da língua e história da gramática. Actas do encontro*. Braga: Universidade do Minho, p. 251-297.
- MATEUS, Maria Helena [et al.] (2003). *Gramática da língua portuguesa*. 5a ed. Lisboa: Caminho, p. 45-51.
- MCARTHUR, Tom (1998). *The English languages*. Cambridge: Cambridge University Press, p. III.
- OSTLER, Nicholas (2005). *Empires of the word: A language history of the world*. Nova York: Harper Collins, p. 315.
- QUIRK, Randolph [et al.] (1985). *English in the world*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 3.
- RIBEIRO, Orlando (1945). *Portugal, o Mediterrâneo e o Atlântico*. Lisboa: Livraria Sá da Costa. [4a ed., 1986]
- TEYSSIER, Paul (1989). *Manual de língua portuguesa: Portugal-Brasil*. Coimbra: Coimbra.
- THOMPSON, R. W. (1961). «A note on some possible affinities between the creole dialects of the Old World and those of the New». A: *Proceedings of the Conference on Creole Language Studies*. Londres: MacMillan.